

TÜRK DEVLET TELAKKİSİNDE HÜKÜMDARIN MEŞRUIYET ZEMİNİ VE SİYASİ HÂKİMİYETİ BAKIMINDAN “KUT” ANLAYIŞI

The Legitimacy of Ruler in Turkish State Perception and
the Concept of “Kut” in Terms of Political Hegemony

Coşkun ERDOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü
cerdogan@atauni.edu.tr

Özet

Bir medeniyet milleti olarak devlet geleneğini yüzyıllardan beri kurgulayarak gelmiş Türk milleti için örgütlenme süreci ilmi tetkikat için önemli bir yer ihtiva etmektedir. Bu bağlamda, tabiat prensipleri, dini inanışlar ve hukuki yapı gibi meşruiyet zeminleri, kurumsal bir kimlik haline dönüşerek devlet anlayışını ortaya çıkarmıştır. Bir milletin siyasi ve idari ahlak zemini oluşturması, o milletin tarihsel süreç içerisinde tasavvur ve eylemlerinin içselleştirilmesi sayesinde meydana gelmektedir. Türk milleti de bu anlayışın her bir yapı taşını oluştururken bu içselleştirmeyi, değerler siteminin bir parçası haline getirerek oluşturmuştur. Bu değerlendirme ile kut ve töre kavramlarının, Türk devlet anlayışındaki yeri, bireyin idrakinden toplumun ortak bilincinin oluşumuna kadar her yönüyle bu kavrayış ile ele alınmalıdır. Nitekim kut, tabiat ve inanç sistemi ile alakalı olduğu kadar toplumsal zemindeki meşruiyet bağına kurma noktasında da töre'den ayrı düşünülemez bir hale gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kut, Töre, Devlet, Türk Devlet Anlayışı

Abstract

State formation in the Turkish states is an important research area considering that the Turkish nations have built up a state tradition for many centuries and has a very long history of civilisation. In this context, the legitimacy factors such as the nature, which shaped the way of people think and act, religious beliefs, and legal structures created the idea of

'state' by transforming an institutional identity. The composition of political and governmental structures of a nation arise by internalising her thoughts and acts in the historical process. The Turkish nation, while making every single corner stone of this concept, used this internalisation as a part of her values system. In this consideration, the significance of the concepts of "kut" and "tradition" in the Turkish State structure should be embraced in this context from the comprehension of an individual to the formation of collective consciousness of the society. Indeed, "kut" cannot be separated from "tradition" within the context of ensuring legitimacy in the society, though it is related to the nature and a belief system.

Keywords: Kut, Tradition, State, Turkish State

Giriş

Devlet, kurumsal olarak düzen sağlayıcı bir aygıttır ve bunu oluşturan kurumlar dizgesi devletin kendisidir.¹ İşte bu noktada devleti oluşturan en önemli kurumsal aygıtlardan biri olan liderlik ve yönetme erki, devletin fonksiyonel yapısının en önemli unsurunu temsil etmektedir. Nitekim bu yönetim erkinin sosyal, siyasal, dinsel ve her türlü meşruiyet zemini açıklanmaya muhtaç olarak, tüm siyasal düşünceler tarihinde de belirlenmeye çalışılmıştır. Siyaset anlayışının çağlara göre ürettiği değerler ve bu değerlerin değişim ve dönüşümü iyi anlaşıldığı sürece, günü yorumlama ve siyasi değer üretme noktasında arkaik dönemlerden itibaren takip edilen siyasal ve sosyal alt bilinçten faydalanılması ile daha doğru teşhisler konulması mukadderdir. Tarihsel altyapısı iyice analiz edilmemiş, ürettiği değerlerin kapsamı ve etkisi iyi anlaşılmamış millet ve siyasi teşekküller, değişim, dönüşüm ve üretim gerekliliklerinde çatışma zeminlerini daha derin ve sancılı geçirirler. Bu doğrultuda, birey, kurumsallaşma ve değerler üçgeninde ele alınacak her altyapı girişimi, toplumsal çözümlemelerin yapılmasında mühim bir rol oynamaktadır.

Yurt içindeki halkı bir arada tutan ortak bir anlayış, emel, hissiyat ve fikirlere, ortak bir sivil ideoloji ve kültürel boyuta sahip

¹ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, İstanbul 2013. s.74.

olmak² devlet aygıtının tarihsel zeminde ihtiyaç duyduğu düşünsel geri planın parçalarıdır. Siyasi bir teşekkül oluşturulurken onun yasal meşruiyetinin çağlar içerisinde değişen ve dönüşen karakteristik özelliklerine bağlı olarak, oluşturulması da en temel ihtiyaçlardan biridir. Bu çalışmada devlet aygıtlarının meşruiyet zemini siyasi ve yasal yönden ele alınırken, onun birikimsel olarak taşıyıp inşa süreçlerini oluşturduğu en temelde insan ve toplum zemininde memnuniyet temelini sağladığı unsurlar da hesaba katılmaya çalışılmıştır. Bu minvalde tarihsel açıdan Türk devlet felsefesini Tanrı, insan ve kağan üçlemesinde düşünmek, kabaca açıklamalar için tutarlı bir değerlendirme olmakla beraber, inanç sisteminin, yaratılışın, var olma gayesi çerçevesinde doğa ve güçlerinin tasavvurunun bu üçleme içerisindeki rolleri de oldukça önem arz etmektedir.

Tasavvur ve eylem açısından içselleştirilmiş bütün değerler, millet ve fert vicdanında ortak duygu hissiyatına dönüşmesi şeklinde kimlik kazandığı gibi değer ve aygıt üretme noktasında da tarihselliğin izlerini taşımaktadır. Kimliğin izini taşıyan sosyal, siyasi ve hukuksal altyapı, siyasi otoritenin uygulama şeklini de belirlemektedir. Nitekim, siyasi otoritenin uygulanma ve uygulanmanın açıklanması sorunu, siyasal akıl/kültürün temellerini, yöntemini ve araçlarını açıklar. Tarihsel birikimin düşünsel altyapısını açıklamak, eylem bazında siyasi aklın araçlarını belirlemek için tek başına yeterli değildir. Bu minvalde ihtiyaca göre bilgi sistemleri, kalıpları ve araçları, devletin çıkarları ve sürekliliği noktasında esas alan bir siyaset kurumu mevcuttur.³ Bu doğrultuda siyasetin aygıtsal yönünü açıklarken ihtiyaç ve süreklilik temelli uygulanma biçimlerini de değerlendirmek gerekmektedir. Kut kavramının da bu değerlendirmede sadece inanç temelli ele alınmaması onun uygulamada ve toplumsal yönden ihtiyaç ve gerekliliğindeki yeri tespite muhtaçtır.

² Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, İstanbul 2004, s.27.

³ Nadim Macit, *Türk Milliyetçiliği Kültürel Akıl İçtihat ve Siyaset*, Ankara 2011, s.149-150.

Kut, bir zihni çözümleme açısından tarihsel olgu düzeyinde temellendirildiğinde, iki yön ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Tanrı tarafından seçilmişlik ve iradilik elde etme noktasında *verilmişlik*, soy ve hak edilmişlik noktasında da *kazanılmışlık* yönleriyle değerlendirilmelidir. Kapsam olarak, bu iki yön doğrultusunda bakıldığında, *verilmişlik*, Tanrısallığın etkisel alanını temsil ederken, *kazanılmışlık-alınmışlık* yönüyle de dünyeviliğin temellendirildiği görülmektedir. Nitekim Türklerin inanç isteminde de yer alan Tanrı anlayışına bağlı olarak, cisimleştirilmeyen Tanrının müdahillliği ile kutsaliyet hedeflenirken, yaratılmışın Tanrıdan ama Tanrısız olmayan tarafından irade edilmesiyle de insanın yetki ve sorumluluklarının inşa edildiği ifade edilebilir. Böyle bir değerlendirme Kut'un çoğunlukla vurgulanan Tanrısallığının ötesinde asıl yetki ve sorumlulukların belirlenmesiyle dünyeviliğinin de anlaşılmasını sağlamaktadır. Çünkü seçilmişliğin insan aklı tarafından sorgulanmasının sırf Tanrısız iradeyle açıklanabilmesi, kamusal alanda gösterilecek olan başarı ve iradeyle de teyit edilmesi gerekmektedir. Ayrıca gelenek, toplumsal sözleşme, birlikte yaşama duygusunun oluşması, itaat ve adalet dengesinin hukuksal zeminin oluşması, yine bu iki yönün örtüşerek algılanması ile yerli yerine oturacaktır.

Kut ve Kutsallık

Bir toplumun düşünce sisteminin belli bir dönemini yada tarihsel boyutta elde etmiş olduğu birikimin davranışsal açıdan tezahürlerinin incelenmesi, yapı ve işlev bakımından siyasi, sosyal ve dinsel etkinliklerini anlama girişimidir. Her bir toplumun yaratım olarak düşüncesinde varolmuş, bir itki haline dönüşerek onun yaşam biçiminde izler bırakmış olan unsurlar, etkilerini devam ettirip ettirmemelerine bakılmaksızın, düşünce tarihinin evrelerine ışık tutmak için de incelenmesi gerekmektedir. Türk milleti gibi geleneksel toplumların bir anlama etkinliği ile düşünce tarihinin evrelerinin incelenmesi, onun davranış biçimlerinin tespiti ve tarihsel açıdan getirdiği tüm insani eylemlerinin anlamlı hale

getirme etkinliği olacaktır. Bu doğrultuda öncelikli olarak, kendi dinsel, siyasal ve kültürel hayatından kaynağını alan ve buradan siyasal ve sosyolojik örgütlenme açısından belli bir davranış biçimi geliştirmesine etken olan *kut* terimi, açıklanmaya ve değerlendirilmelere tabi tutulmalıdır.

Kut kelimesinin anlamı hakkında çeşitli mülahazalar olmakla birlikte özellikle kelimenin iki yönlü bir anlamı ihtiva ettiği yönünde yaygın kabul vardır. Bu doğrultuda kut kelimesinin ilk anlamı Radloff'un Kutadgu Bilig çevirisinde kabul ettiği veçh ile "saadet" manasına geldiği ve Kutadgu Bilig'inde "saadet verici bilgi" manasında olduğu yönündedir. Bu tanımlama Kutadgu Bilig'in ilk çevirisi olması hasebiyle Tomsen, Vembrey, Menges, Gabain gibi Türkologlar tarafından da aynı anlamı ile kabul edilmektedir.⁴ Radloff'un bu telakkisi, Türk ilim camiasında da kısmen kabul edilmiştir. Kelimenin anlamı itibariyle siyaset etme ve devlet yönetimi ilişkisi bağlamının ötesinde yani ilk ihtiva ettiği anlamıyla değerlendirenlerin, *kut*'a "baht, şans, talih, mutluluk, kader, saadete ulaşma, mesut olma, ruhi kudret"⁵ gibi anlamlar yükledikleri görülmektedir.

Gökalp, kut kelimesinin eski Türklerde canlı ve cansız bütün varlıklarda olabilecek ve onlara mana ve mukaddesat kazandıran bir mefhum olduğuna işaret etmektedir. *Kutlu* kelimesi, *mukaddes* ya da *manalı* anlamındadır. Kendi deyimiyle *kut* ile bir mahiyet kazanan şey, nur sütunu şeklinde gökten inen bir *altın ışık* ile buna sahip olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu *altın ışığa* haiz olan

⁴ Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s.78-79.

⁵ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 2004, s.46; A.Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1982, s.84; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1996, s.111; Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, 78-79; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig I Metin*, nşr. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul 1947, s.XXV; Selim Karakaş, *Kut-Tanrı İlişkisi Bağlamında Türklerde Yönetim Erkinin İlahî Temelleri*, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Temmuz 2009, c. 29, Özel Sayı, s.30-31; Saadettin Y. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2014, s.77-78.

her şey, ilahi bir mahiyet kazanmakta ve ibadet edilme özelliğine sahip olmaktadır.⁶ İnan'da inanç ekseninde bir değerlendirmede ruh-can mefhumunun Yakutlarda ve *Altaylarda tın, süne ve kut* kelimeleriyle ifade edildiğini belirtir. *Tın*, esinti, rüzgâr, nefes anlamlarına gelmekte ve bedenden ayrıldığında ise ölüm gerçekleşmektedir. *Sür*, insan enerjisi, iradesi ve ruhi hallerini meydana getiren bir unsurdur. *Kut* ise, insandan ayrıldığı vakit ölüm gerçekleşmeyen ve canlı cansız her varlıkta olabilen bir unsurdur. *Kut*, candan başka bir ruhtur ki cansız varlıkların örneğin bir ağılın veya çoban değneğinin kut'lu olması o ağılın bereketli, o çobanın sürülerinin de hastalıktan ve kurtlardan uzak olacağı inancını vermektedir.⁷ Böyle bir sıradışılık ve olağanüstülük, doğal olandan farklı bir şeyi belirten epifanilerdir. Bağlamı itibariyle din tarihçileri tarafından birçok kültürde gözlemlenen ve mana durumu olarak adlandırılan epifaniler, ontolojik düzlemde var olandır, etkindir, üretken ve verimlidir. Tanrısal mana, kozmik nesnelere, olaylardan, canlılardan ve insanlardan kopuk değildir ve bir ruhun müdahalesiyle ya da kutsal bir varlığın etkisiyle sahip olunduğu görülmektedir.⁸

Dinsel olan her kavramın kutsal olup olmadığı noktasında güçlükler ortaya çıkmaktadır. Bu zorluk, en başta kutsal olanın kavramsal çerçevesini çizmekle başladığı gibi onun uygulamaya dönük güçlükleri de mevcuttur. Nitekim her kutsalın arkaik dönemde olduğu gibi yalın ve saf halinin tespiti⁹ ve bunun üzerinden onun çerçevesinin çizilmesi, karmaşık bir yapının çözümlemesini gerektirir. Dinsel görüngüleri - biz bu kullanım için tanrısal olanın tezahürü manasında hiyerofoniyi¹⁰ kabul edeceğiz-

⁶ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 2015, s.265-267.

⁷ Abdulkadir İnan, *Tarihte ve bugün Şamaniz Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 1986, s.176-177. Bu yönüyle kutun kullanımına örnek olarak İrk Bitig'de geçen Tanrı ihsanından bahsedilmektedir. Talat Tekin, *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara 2017, s.24.

⁸ Mircea Eliada, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul 2017, s.47-49; M. Eliada, *Mitler, Rüyalarda ve Gizemler*, Ankara 2017, s.140-143.

⁹ Eliada, *Dinler Tarihine Giriş*, s.27.

¹⁰ Eliada, *Mitler, Rüyalarda ve Gizemler*, s.139.

anlama çabasında yani usa vurma işlevinde tarihsel çerçeveyi de hesaba katma gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Nitekim her türlü kutsal, mistik ve aşkın deneyim, tarihsel koşulların etkisi altındadır.¹¹ Kut, hiyerofonisinin de bu zorlukları ve koşulları barındırdığı kabul edilerek kavramsal ve uygulama çerçevesinin çizilebilmesi göz önünde tutularak, Türk inanç tarihindeki yeri anlaşılmalı çalışılmalıdır.

Yukarıda görüldüğü üzere Türklerin Gök Tanrı dini yaşantısında ve şamanist inanışta can ve ruh, *kut* ile aynı şey olarak düşünülmekteydi. Ancak *kut*, aynı zamanda yüceler yücesi Tanrı tarafından verilmiş ululuk ve devlet idi. Bu noktada şamanist inanışın ortaya koyduğu *kut* ile siyasi ve hukuksal manada algılanan *kut* anlayışı arasında bir ayırım gözükmekteydi. Kut'un kağana başarı ve irade sağlayan bu siyasi ve toplumsal değeri, Tanrı tarafından seçilmişliği, ona bilgelik kazandırması baht ve talih ile birlikte, *yarlık* yani güç vermesiyle müsavi idi. Göktürklerde kut'un Tanrı emri ile kılındığı ve bunun yanı sıra *ülüg* yani talih ve kismetin de buna eşlik ettiği düşüncesi vardı. Bu durum, Uygur edebiyatında *kutı ülügi için* (kutlu ve kismetli olduğu için), Kutadgu Bilig'de de *Tanrı kime kılsa* (inayet-ülüg) şeklinde görülmekte olup İslami anlayışta da *nasip* ve *kismet* olarak Allah'ın yarattığı kulları arasında böldüğü pay ve talih olarak algılanmaktaydı.¹²

Eski Türk devletlerinde gök ve yer ikiliği ile açıklanan yaratılış düşüncesinde, Kağan'ın kutsaliyet kazanmasına bir etkisi olmadığı görülmektedir. Göktürk yazıtları, Türk düşün hayatının mitolojik unsurlarının izlerini taşımaktadır. Bu doğrultuda kadim dönem anlatılarının siyasi ve sosyal yapı içerisindeki etkisi, kısmen de gözlemlenmektedir. Yaratılış fikri de bu minvalde tahlil edildiğinde "Yukarıda gök, aşağıda yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış, insanoğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve İstemi

¹¹ Elieda, *Dinler Tarihine Giriş*, s.29.

¹² Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul 2016, s.215-216.

Kağan, Kağan olarak oturmuşlar”¹³ ifadesi yaratılışa gönderme yapmaktadır.¹⁴ Burada yaratımın hem genel bir dizilimi hem de insanlığın bu dualizm arasında yaratıldığı vurgulanmaktadır. Ancak burada dizilimin son sırasında yer alan Kağan’ın ilk yaratılışta elde ettiği bir ayrıcalık mevcut değildir ve kağan, kutsal bir yaratıma sahip değildir. Kadim anlayışta, Tanrı, yeryüzünde “küçükler ve büyükler” yaratmıştır. Kağan, yaratımdan sonra bu büyükler içerisinde seçilen ve *gök*’ün yardımıyla tahta¹⁵ çıkarılıp *kutlanan*, “saltanat, ikbal ve devletle” mesul tutulan kişi oğludur.

Öncelikli olarak Türklerde kağanın sosyal ve siyasi yönünden ziyade, inanç sistemi içerisinde girift bir hal almış olan algılanış şeklini tespit etmek gerekmektedir. Nitekim *mukaddes* olup olmadığı yönünde bir değerlendirme, Türklerin eski dönemlerden itibaren inanç sistemi içerisinde topluma kağanın nasıl yansıdığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda özellikle Çin düşünce sisteminin etkilerinden arındırmak ve bazı yanlış kanaatleri belirtmek için Türk kağanlarının kullandığı unvanlardan yola çıkarak değerlendirme yapılabilir. Hunlar döneminde karşımıza çıkan *gök ile yer tarafından yaratılmış* ve Uygurlar zamanında *gün ve ay Tanrıda kut bulmuş* gibi unvanlara bakıldığında ilkinin *yaratma* fiilinin Türkçede “hazırlamak ve yapmak” manasında kullanılarak *kut* anlayışına gönderme yapıldığı görülmekte, ikinci unvanın ise yine bu minvalde makam ve mevki ile *kılınmış* manasına atıfta bulunmaktadır.¹⁶ Bu unvanların inanç sistemi ve bir düzen telakkisi ile doğrudan ilgisi vardı. Gökte ve yerde, güneşte ve ayda olan tabii düzen durumu, yine bu düzen sağlayıcıların seçip hazırladıkları kişi ile toplumsal yapının düzenlenmesi yönünde bir düşünce geliştirmelerini sağlamıştır.

¹³ Talât Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 2006, KT D1, s.25.

¹⁴ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.56.

¹⁵ Yücelerde bulunan kötrüm... Mete’nin Çin imparatoruna yazdığı mektupta “Gök tarafından tahta çıkarılmış Hunların büyük Hakanı..” ifadesi kullanılmaktaydı. Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.67.

¹⁶ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.67-68.

Ögel'in özellikle Çin'in Tanrı, devlet, imparator gibi kavramları nasıl algıladıklarından yola çıkarak yaptığı değerlendirmeler doğrultusunda *mukaddeslik* (shêng) düşüncesinin Türklerle karşılıklı etkileşimleri ve sonuçlarına yönelik açıklamaları çok önemlidir. *Kut* kelimesinin kağanı ilahileştirmesi ya da ilahi kudretin bir parçası, oğlu gibi kutsaliyetin *ete*, *öze* indirilmesi durumunun Çinlilerden farklı olarak Türklerde olmadığını ifade etmektedir. Bu bağlamda Çin kaynaklarında geçen Tengli Kutu/Göğün oğlu unvanının kutu karşılıdığı oğul anlamı, Çin düşüncesinden farklı olarak "Gök veya Tanrı'dan kut bulmuş, devletli, saadetli" anlamına geldiği görülmektedir. Bunun farklı bir örneği de Ugurlarda var olan "İdi Kut" unvanıyla daha açık bir şekilde görülmektedir.¹⁷

Türklerde kağanın Tanrı ve insanoğlu arasındaki yerini tespiti götüren bir dizi sıralama veya belirginleştirme izleri mevcuttur. Kağan, en açık ifade ile *Tanrı ve gökten yüce değildi*¹⁸. Fakat kişiöğlundan ayrımı da yapılmaktaydı. Bu ayrım koşulsuz olarak âlileştirilen bir makam için seçilmişliğe verilen saygı ifadesiydi. Tanrısallaştırılmayan kağan, insan olarak Tanrıya yakınlık atfedilerek konumu belirleniyordu. Nitekim Orhun yazıtlarında, "Yukarıda gök, aşağıda yer yaratıldığı zaman, ikisi arasında kişiöğlu yaratılmış. Kişiöğlunun üzerine de Bumin ve İstemi Kağanlar, kağan olarak tahta oturmuşlar" denmektedir. Bu ifadeyle yöneten ve yönetilen arasındaki konum tespit edilirken¹⁹ bir ara formun, yüceliğin ve yakınlığın, Tanrısal seçilmişlikle insanî meşruiyetin değerlendirilmesi yapılmaktaydı.

Kut kelimesinin kullanım kronolojisi açısından bakıldığı vakit Türkçenin en eski dönemlerinden itibaren varlığı tespit edilmektedir. Nitekim Hun hakanlarının unvanlarında (Tengri kutı) ve devletler arası yazışmalarında bu kelimenin kullanımı takip edilmektedir. Türklerin kadim din anlayışında ilk izleri görülen kut

¹⁷ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.68-69.

¹⁸ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.73.

¹⁹ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.73.

kelimesinin İslamiyet'i kabulden sonra dahi kullanımı devam etmiştir.²⁰ Bu doğrultuda dini inanç ile de girift bir anlam değerlendirilmesine tabi tutulan kut kelimesi, yönetim, inanç ve kimlik eksenlerinde düşünce sistemi olarak kendini yeni inanç ve şartlara uygun bir halde güncellemiştir. Bu durum, aslında milli ve dini bir ürün olmanın ötesinde, onun evrensel ve hukuki değerlendirme içerisinde kabul edildiğini de göstermektedir.

Kelimenin soyut manasının ilk yönü olan bu izahatın üzerine çokça değerlendirmeler ki özellikle Kutadgu Bilig kapsamında yapılmıştır. Ancak burada daha çok onun bir devlet yönetme erki ve toplumsal hayatta bulunduğu karşılık kapsamındaki anlamının altı çizilmeye çalışılacaktır. Sadri Maksudi Arsal, ilk verilen anlamların *kut* kelimesini yeterince karşılamadığını belirtmekle beraber, onun Türk dilinde birçok anlama geldiğini ifade etmektedir. Ona göre, *ruh, ruhi ve manevi kuvvet, cesaret, uğurluluk, talihlilik, saadet, ikbal* manalarıyla *kut* kelimesinin özellikle sosyal hayatın içerisinde kullanım tarzlarının olduğuna, ancak *siyasi hâkimiyet kudreti, devlet idaresi kudreti ve salahiyeti, şevket (hâkimiyet şevketi)*²¹ gibi anlamlarıyla da siyasi açıdan bir anlam karşılamaının mevcut olduğuna vurgu yapmaktadır. Bilhassa *kut* kelimesinin ikinci anlamı, siyasi ve sosyal açıdan tarihi bir perspektifle ele alınması neticesinde bunun sarıh bir şekilde görüldüğü muhakkaktır. Kafesoğlu'da Türkçenin en yaygın ve eski bir kelimesi olarak izahatını yaptığı *kut* kelimesinin "siyasi iktidar" kavramı ile anlaşılabilirliğini ve bu minvalde Türk siyasi iktidarının mahiyetinin değerlendirilebileceğini ifade etmektedir.²²

²⁰ Mahmut Arslan, *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul 1985, 45; Köprülü, Eski hükümdar unvanlarının tespiti ve bunların kültür tarihi ve özellikle Türk kamu hukuku bakımından önemi üzerinde durmaktadır. Bu unvanların incelenmesi ile Türk toplumunun yapısının anlaşılabilirliği hususunda dikkatle durmaktadır. Fuad Köprülü, "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *THİTM*, c.II, 1938, s.17.

²¹ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, s.120.

²² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2010, s.240; İbrahim Kafesoğlu, *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul 1980, s.26.

İkincil mahiyette kağanın meşruiyet zemini doğrultusunda ve yönetme erkinin tebayla ilişkisi kapsamında onu yönetime ısındırma ve ruhani bir boyut kazandırma bakımından *kut* kelimesi, siyasal ve dinsel anlam kazanmaktadır. *Kutun* kazanmış olduğu bu anlam itibarıyla etimolijik olarak, "siyasal egemenlik gücü, devlet yönetme yetkisi, hükümranlık" anlamlarında kullanılmaktadır. Roma hukuku bakımından *kut* kelimesini karşılayan yasa uygulayıcısı ve bunu uygulama yetkisini elinde bulundurması bakımından "İmperium" ifadesi karşılamaktadır.²³ Siyaset bilimi ve devlet terminolojisi bakımından ise "*political sovereignty, the right or power of a state to enforce the law, étatism, souverainete*" gibi ifadeleri karşılamaktadır.

Siyasi, toplumsal, dini ve kültürel değerlendirme açısından Türk devlet anlayışını hemen hemen tüm yönleriyle irdelemiş olan Ögel, *kut* ve *kutluluğu* Türk düşünce ve günlük hayatının temellerinden biri olarak ele almaktadır. En kadim dönemlerden itibaren bu anlayış ve inanın süregeldiğini ifaden eden Ögel, yüksek bir devlet düşüncesinin oluşmasındaki temel faktörün halk inanışlarıyla şekillenen ve gelişen bu tür unsurlar olduğunu söyler. Kadim inanç ve kültürüyle büyük devletler kurmuş olan Türkler, bunu ancak halk kitlelerinin ruhuna kadar inen ve onların günlük hayatlarını düzene sokan bu gelişim süreci ile başarabilmiştir.²⁴

Hukuksal Açıdan Kağanın Meşruiyeti ve Kut İlişkisi

*Töreye uyan adil beyler bizzat kut olurlar
Onun kutundan herkes hisse alır*²⁵

Türk devlet felsefesi, inanç sistemi ile yoğrulan ve tarihsel boyutta kendi kimlik ve kurumsallığını oluşturan meşru temellere dayanmaktadır. Bu bağlamda devletin en önemli sacayağını teşkil

²³ Arslan, Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı, s.47.

²⁴ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.185.

²⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, İstanbul 2008. Kutadgu Bilig'den istifade edilen yerlerde bundan sonra eserin bu yayımının beyitleri belirtilerek dipnot uygulanacaktır. KB, 3461.b.

eden ve hem idari hem de hukuki zeminde yöneten-yönetilen bağının tesis ve devamını sağlayacak müessese Kağanlık makamıdır. Kağan, devletin başı, ilahi kudretin temsilcisi, doğanın kozmolojik dengesinin bir unsuru olmakla birlikte, toplumun ve devlet kurumlarının yönetim açısından meşru gördüğü ve buyruklarına riayet ettiği hukuksal temeli de ifade eder. Böylece kutsal gerekçelerle varlığı ve erki kabul edilen kağan, hukuksal temellerle de ülke ve dünya yönetiminde meşruiyet zeminini güçlendirmektedir. Nitekim Türk devlet geleneğinde kadim dönemlerden itibaren var olan tüm belgeler, halkın ve kurumların idare ve devamlılığında temel hukuksal meşruiyet, her daim zikredilmektedir. Destan, kitabe ve yazışmalar, siyasetname ve öğütname tarzındaki tüm eserler, bu hukuksal zeminin gerekçelerini anlatan ifade ve uyarılarla doludur.

Türk devlet geleneğinin irdelenmesine yönelik şimdiye kadar mühim tarihçilerin ve hukukçuların üzerinde birçok araştırmalar yaparak ortaya koydukları ortak kanaat, hâkimiyet anlayışın bizzat kut ve töreden oluştuğu yönündedir.²⁶ Bu hâkimiyet telakkisi Yusuf Has Hacib'in eserinde Türk devlet yapısına yaptığı göndermelerde açıkça görülmektedir. Özellikle Kutadgu Bilig'in yazıldığı dönemin Hint ve İranî unsurlardan ayrılarak töre merkezli bir devlet anlayışını kuvvetle belirtmesi dikkat çekicidir.²⁷

Devlet telakkisine yönelik nasıl ki Göktürk abidelerinde Çin devlet anlayışının izlerini ayırt edebiliyorsak, Kutadgu Bilig'le de Hint ve İranî unsurlardan ayrılan yönleri görebilmekteyiz. Nitekim töre ve kutun hâkimiyet unsuru olarak kağanın temsil ettiği, fakat yine kağanın bunlar üzerinden yönetim erkinin düzenlenerek kısıtlandığı görülmektedir. Bu doğrultuda kut almak için gerekli şartlar varken ve kağan bunlara sahip olduğu vakit kutlanırken, bu değerler üzerinden yine bir tür cezalandırma işlemi ile kut

²⁶ KB. b. 939.

²⁷ Bu konu hakkında tafsilat için bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul 2005, s.13-20.

kendisinden alınabilmekteydi. İşte töreyi uygulama ve uyma hususunda da kağanın rolü, töreyi adil, eşit ve halk için tatbik etmesi neticesinde belirlenmekteydi. Bu iki unsur, kağanın devlet düzenini tesiste elde ettiği bir tür ikbal iken, aynı zamanda bağlayıcı özellikleri ile de kağana kendi iradesi dışında sorumluluklar yüklemekteydiler.

Türk devlet anlayışında kağanların doğuştan kutlu olduklarına yönelik eldeki belgelerde yer alan hiçbir kanıt yoktur²⁸ ve bu ayrıca Türk tarihinde yönetme erkini elde etmiş boy üyelerinin tahta geçiş süreçlerinde de açıkça görülmektedir. Genel olarak Türklerde kağan seçiminde belli bir kaide ile hanedan üyeleri arasından kimin tahta çıkacağından önceden belirlenmesi durumu söz konusu değildir. İnançta temellerini bulunan devlet otoritesi, Allah'ın nasip ettiği kişinin hanedan içerisinde ikbale ulaştığına inanılırdı. Fakat eski Türk efsanelerinde ve Türk tarihinin bazı metinlerinde yetenek ve liyakat değerlendirmesi bağlamında farklı uygulama ve şartların olduğu da tespit edilmiştir.²⁹ Kağanın seçiminde en temel unsur, soy ve sonrasında bilgelik ve ahlak gelmekte idi. İşbara'nın tahta çıkışında aranan nitelik olarak bilgeliğe vurgu yapılması, bunun bir göstergesidir. Yine veraset usulü ile babadan oğula geçen kağanlık sistemi, devlet geleneğinin temeli idi. ancak bu durumda belli şartlarda özellikle kardeş ve amca gibi hanedan üyelerinden başkalarının tahta çıktıkları görülmektedir.³⁰ Bu tafsilatın asıl amacı, Türk devlet geleneğinde tahta çıkan kişinin temelde Tanrı tarafından seçilmişliğinin belli bir kaide ile bilinmemesi ve böylece kutun kimde tecelli edeceği meselesinin de aşikar olmadığını göstermeye yöneliktir. Nitekim bize kutun nitelikleri hakkında bilgi veren Yusuf Has Hacib, onun belli koşullar ve durumlar altında, kendini göstereceği şey veya kişinin belli bir azim ve sabırla aynı

²⁸ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.218-219.

²⁹ Efsanelerde hanedan üyeleri arasında ok atma gibi ve okun belirlenene şartlarda hedefi bulması gibi durumlarla tespit edilen tahta çıkma ritüelleri mevcuttur. Bu konu hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.90.

³⁰ Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, s.91.

düstura riayet etme halleriyle kalacağına bağlıdır. Kutun tabiatı itibari ile kararsızlığı,³¹ kişinin onu taşıyıp taşıyamayacağına bağlıdır. O, alçak gönülde,³² taze ve hep daha iyi bir mekânda, kötülükten uzak ve yıpranmamışlıkta,³³ onu arzu eden ve hep talep edende, hikmet ve bilgelikte,³⁴ halka hizmet ve töreye uygun hareket etmekle³⁵ gibi daha birçok şart ve durumda tecelli edeceği belirlenmiştir. Bu minvalde kutun nitelikleri ona sahip olan kişinin özelliklerine bağlıydı.³⁶ Bu da tecelli edilecek şahsın kuta liyakatının Tanrı tarafından bahşedilmesinin ötesinde onun istekleri doğrultusunda hareket edilmesi şeklinde algılanmaktaydı. Nitekim kut, bir ihsandır ve ancak yükseldikçe Tanrının ihsanı olarak taşınabilir.

Hanedan üyelerinden kağan belirlenmesinden ve de kutun nitelik ve şartlarının tecelli edeceği kişi ile özdeşleştirilmesinden anlaşıldığı gibi, Tanrısallığın yanı sıra dünyevi olan birey ve toplumun da bu hususta yeri ve önemi mevcuttu. Nitekim başlangıçta da vurgulandığı üzere töre, Türk devlet anlayışının en temel unsuru idi ve töreye uyma, kutun tecellisinin de en temel şartı idi.³⁷ Yönetici iradeye inanç, güç, erdem, bilgi, hikmet vs boyutunda kut eksenli bir itaat, toplum açısından rızanın oluşmasına yönelik yapılacak bir değerlendirmeyi Türk devlet anlayışı içerisinde eksik görmeyi sağlayacaktır. Çünkü törenin itaat ve rıza boyutunda toplum için sürdürülebilir olmasını sağladığını, aynı zamanda yönetici erkin düzen koyucu, tanzim ve idare edici vasfını taşıyıp, bunu temin ettiği bir idare, siyasal olma durumunu açıklığa kavuşturmaktadır.

³¹ KB, 666. b.

³² KB, 836-838-549-552. b.

³³ KB. 685. b.

³⁴ KB. 1712-1709-1778. b.

³⁵ KB. 945-592-4157-. b.

³⁶ Kut'un nitelikleri, bilgelik, hizmet ve töre ilişkileri, onu kazanma ve kaybet koşulları hakkında daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bu konu hakkında bkz. Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İstanbul 2015, s.83-98.

³⁷ KB, 3461, b; Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, s.18.

Töre, Türk milleti için Tanrısal iradenin bahsettiği ve atalarının kabul edip uygulayarak miras bıraktığı, devletin varlığı, toplumun beka ve saadeti için, adalet ve eşitlik ilkesiyle sosyal hayatın düzenlenmesi için var olan örfi kurallardır. Hâkimiyetin tesisi için Orhun abidelerinde töre algısına bakıldığı zaman, her şeyden önce kağanın yapması gereken, Türk ulusunun ülkesini ve töresini düzenlemektir.³⁸ Nitekim devlet kuran veya tahta geçen yani kuta sahip olan kişi, artık nizamın sağlayıcısı olarak ilk önce bununla vazifelidir. Türk kamu hukukunun temeli, Orta Asya Türk topluluklarının geçmişten beri yaşattıkları siyasi ve sosyal düzende "örfi hukuk" yani *yosun*'dur. Ancak yosun, kağanın iradesi ve kendi emirlerini ona eklemesiyle töre halini alır. Bu doğrultuda töre, "kağanı bağlayan objektif hukuk kuralları mecmuasıdır." Bu mecmua, İnalçık'ın da belirttiği gibi, Türk devlet geleneğinde ehemmiyetli bir yer tutmakta ve onun kabileler arasında çok titiz bir şekilde gözetilen örfi hukuka dayanmasından ileri gelmekte idi.³⁹ Böyle bir işlevi ihtiva eden töre yani hususî ve amme hukukunu tanzim eden kanunlar, medeniyet seviyesinin en yüksek mertebelerine çıkan Türk milleti için de mecburi kaideler olarak algılanmaktaydı. Töre, kaynağı itibari halk, kurultay ve kağan üçlemesinden neşet etmekteydi. Bu doğrultuda törenin çoğunluğunu oluşturan ve halk tarafından ananevi olarak yaşatılan esaslar ki çoğunlukla hususî hukuk kaidelerini ihtiva etmekteydi, beylerin kurultaylarda aldığı kararlar ve kağanın teşebbüsleri ile meydana çıkan kaidelerden oluşmaktaydı. Bu bağlamda devlet kurucu bir millet olarak ve hukukunda ancak devlet idaresi ve çerçevesinde yaşayacağını⁴⁰ düşünen bir millet olarak her daim devlet ve hukuk ilişkisi nazik bir nokta olarak telakki edilmişti.

Töre izahatından sonra, kuta sahip olan kağanın hukuki vaziyetini ve hâkimiyet mümessilliği görevinin icraî yönden töre ile

³⁸ Tekin, *Orhun Yazıtları*, s.25, KT D1-KT D3.

³⁹ İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, s.21; Arslan, *Kutadgu Bilig'deki Toplu ve Devlet Anlayışı*, s.60.

⁴⁰ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuku*, s.288-290.

bağlantısını tespit etmek, mevzunun izahını kolaylaştıracaktır. Türk devlet teşekkülünde kağan, ilk olarak devleti tanzim etme ve bekasını temin etmekle mükelleftir. Kağan, devleti milli törelere göre idare eder ve kurultaylarda seleflerinin ananelerine göre yeni kanun tasarıları verebildiği gibi, kendisi de doğrudan doğruya töre vazedebilir. Ayrıca savaş zamanlarında başkomutan olarak görev yapmaktadır. Bu bakımdan kağan, devletin en yüksek memuru olarak görülmektedir. Bu sorumlulukların icrasında kağanın devlet hududunu korumak ve genişletmek, halkın iase ve refahını sağlamak, devletin ve Türk milletinin nam ve şöhretini payidar kılmak gibi en temel vazifeleri yerine getirmelidir.⁴¹

Böylece töreden oluşan hukuk kuralları, Tanrısal inayete elde edilen kut ve sorumluluk hangi bağlamda Türk hâkimiyet anlayışında algılanmıştır? sorusu mevzunun derinliğini belirginleştirmek için temel bir konumdur. Böyle bir soruya detayları ile verilebilecek cevabın kaynağı elbette ki Kutadgu Bilig'de yer almaktadır. Nitekim onun Türk devlet anlayışını oturttuğu temeller, bu iki mefhumun idrakine yöneliktir. Bilig'in burada verdiği cevap, hâkimiyetin doğrudan töre ve kut'dan ibaret olduğu yönündedir (Bu Kün-Toğdı dediğim doğrudan doğruya kanundur/ Ay-Toldı ise mutluluktur).⁴² Bilig'de Kün-Togdı, "doğan güneş" anlamında olup, törenin tabiatına vurgu yapılmaktadır.⁴³ Yaratılışı ve fitratı bilginlerce aya benzetilen ve Kut'u temsil eden Ay-Toldı yani "dolunlaşan ay",⁴⁴ ışığını töreden almakta, görünür ve idrak edilebilir bir mahiyete ulaşmaktadır. Şöyle ki tanrısal kaynaklı bir düzen anlayışı ile töre ve kut arasında organik bir bağ tesis edilmektedir. Böylece töre, salt hukuksal manasının da ötesinde Tanrısal iradenin koyduğu nizamıdır. Nitekim töreye uyan kişi,

⁴¹ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuku*, s.269-270.

⁴² KB, 355.b.

⁴³ Törenin güneş, aydınlık ve düzen gibi benzetmeleri için ve konunun tafsilatlı olarak içeriği için bkz. KB, 824-835-2789. b; Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, s.15-25.

⁴⁴ KB, 730.b.

Tanrısal nizamaya uygun hareket ettiği için kut almayı hak etmekteydi.⁴⁵ Ayrıca Orhun Yazıtlarında törenin bozulması, nizamın çökmesi, ancak ve ancak göğün ve yerin yıkılmasına bağlanmakta yani bir kıyamete işaret edilerek, Tanrısal nizam olduğu ve ancak yine onun iradesiyle nihayetleneceği düşüncesi vurgulanmaktaydı.

Yusuf Has Hacib, hükümdarın temsili iradesine yönelik hitabında "Ey aziz kut, ey iyi töre" (ayur ay iduk kut ay edgü törü)⁴⁶ demektedir. Bu iki bağlayıcı mefhum üzerinden burada hükümdarın ve devletin nasıl siyasal hâkimiyete malik olduğu düşüncesi açıklanmaktadır. Ona göre adalet ışığı altında aydınlandıkça devletin ve hükümdarın ömrü uzun olur. Ancak ve ancak adil kanunlar koyulması ile ve eşitlik içerisinde uygulanması ile hakimiyetin tesisi sağlanabilir. Bu bağlamda "Beylik kanun ile ayakta durur"⁴⁷ ve "Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir: biri ihtiyatlılık diğeri kanun; bunlar esastır (biri saklık ol bir törü il köki)"⁴⁸, "(Bey) ilini ve halkını kanun yoluyla düzene sokar"⁴⁹ gibi daha birçok ifade ile adaleti tesis, tarafsızca tatbik etmeye vurgular yapılmaktadır. Nitekim, Yusuf Has Hâcib, törenin devlet içerisindeki yeri ve önemine "Beylik iyi bir şeydir. Fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır" (idi edgü beglik takı edgürek: törü ol anı tüz yoritgu kerek)⁵⁰ beyiti ile de kuvvetle belirtmektedir.⁵¹ Bu anlayış, Türklerin ilk dönemlerinden itibaren, meşruiyet ve egemenlik ilkelerini dönemin koşulları ve siyasi hâkimiyetin araçları ile tesis ve tatbikte her daim görülmektedir.

⁴⁵ Başer, Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre, 21-23.

⁴⁶ KB, 939.b.

⁴⁷ KB, 5285.b.

⁴⁸ KB, 2015.b.

⁴⁹ KB, 286.b.

⁵⁰ KB, 454.b.

⁵¹ İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, s.21.

Sonuç

Vico'ya göre insanlığın bozulmaz ve doğru olan üç tarihi kaynağı vardır; dil, mitoloji ve eski yapıtlar. Tarihsel değerlendirme içerisinde "ilk fabllar, sivil gerçeklikleri ve bu yüzden ilk insanların tarihlerini de içermiş olmalıdır"⁵² diyen Vico, insanlığın tarihsel süreci, özellikle akılsallık öncesi dönemden yani mit ve inançların baskın olduğu dönemden itibaren takip edildiğinde, onların düşünce sistemleri ve hisleri anlaşılmakta, böylece bu kaynaklar, tarihi bilgi elde etmede son derece önemli bir rol taşımaktadırlar.⁵³ Türk tarihinin de arkaik dönemlerinden itibaren takip edilen bir arada yaşama, ortak bilinç, siyasi ve sosyal yapılanma üzerinden kurumsal kimlik oluşturma faaliyetleri, devletleşme sürecinin her bir aşamasının takip edilmesine olanak sağlamaktadır. İnanç sistemi ile temellenen, doğal düzen kozmonojileri ile düşünce dünyasını yoğuran ve toplumsal değerler üreterek, bunları tatbik edecek kurumlar yaratan Türk milleti, medeniyet merhalelerini çağın değerlerine uygun halde yaşama fikriyatına her dönem sahip olmuştur.

Kut ve töre bağlamında devletler kurma bilincinin alt zemininin araştırılması, kutsaliyet sınırlarından toplumsallığın derin izlerini tetkik etmeyi ifade etme kapsamında önemlidir. Nitekim tarihsel bir öngörüden ziyade gerçekliklerin algılanışı ve uygulama şekilleri, yöntem bilim açısından hayati bir önem arz etmektedir. Tarihsel olguların inanç, hukuk, örgütsel olma ve siyasallaşma gibi çeşitli yönleriyle araştırılması meselesi, kültür birikimlerini incelemede derin tahkikatları gerektirmektedir. Tarihsel geleneklerin oluşum evresi, örgütlenme ve inancın sistemleşerek insan tarafından taşınması ile iç içe olup, örgütlenme ve inanç birbiriyle örtüşen bir görünümde dir. Bu doğrultuda tarihsel sürecin her aşamasında bu

⁵² Giambattista Vico, *Yeni Bilim*, Ankara, 2007, s.105.

⁵³ M. Hanifi Macit ve Alper İplikçi, *Tarih Felsefesi*, Ankara, 2017, s.47.

örtüşmenin izleri sürülebilir.⁵⁴ Nitekim kolektif eylemliliği oluşturan dayanışmanın yaratılması, inanç sistemine dayanmaktadır.⁵⁵

Siyasi, sosyal, hukuksal ve inanç düzlemlerinde devlet şuurunun Türk tarihindeki nitelikleri incelendiğinde köklü bir devlet nizamına sahip olduğu görülmektedir. Devlet nihai noktada Türklerin teşkilatlanma yeteneklerinin de açık bir göstergesidir. Devlet kurucu iradenin örgütlenme sürecinde ihtiyaç duyduğu her kutsaliyet, mühim bir yer tutarken, kurulduktan sonraki süreçte idare ve sürdürülebilirlik durumu ise ancak töre ile sağlanacağı düşüncesi en eski dönemlerden itibaren görülmektedir. Böylece birbirini tamamlayan teşkilatlanma sistemi, Türk devlet yapısının temelini oluşturmaktadır. Hem somut idari manada hem de doğal sosyal huzuru sağlama noktasında ki uyum ve ahenk, ancak ve ancak bir geleneğin dışavurumunu yansıtmaktadır.

Kaynakça

- Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
- Arslan, M.(1985). *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Barthold, V.V. (2004) *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Ankara: TTK.
- Başer, S. (2015). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. İstanbul: İrfan Yayıncılık
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Elieda, M. (2017). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Alfa.
- Elieda, M. (2017). *Mitler, Rüyalar ve Gizemler*. Ankara: Doğu Batı.
- Gellner, E. (2013). *Uluslar ve Ulusçuluk*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Gökalp, Z. (2015). *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2014). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Berikan Yayınları.

⁵⁴ Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, Ankara, 2015, s.207.

⁵⁵ Hassan, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, s.221.

- Hacib, Y. H. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. (nşr. R. R. Arat), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Hacib, Y. H. (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalıcı.
- Hassan, Ü. (2015). *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. Ankara: Doğu Batı.
- İnalçık, H. (2005). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Karakaş, S. (2009). Kut-Tanrı ilişkisi bağlamında Türklere Yönetim Erkinin İlahi Temelleri. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, (29): 29-44.
- Köprülü, F. (1938). Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar. *Türk Hukuku ve İktisat Tarihi Mecmuası*, (2): 17-32.
- Macit, M. H. ve İplikçi, A. (2017). *Tarih Felsefesi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Macit, N. (2011). *Türk Milliyetçiliği Kültürel Akıl İçtihat ve Siyaset*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Ögel, B. (2016). *Türklere Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Rasonyi, L. (1996). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Smith, A. D. (2004). *Milli Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekin, T. (2006). *Orhun Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2017). *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Togan, A. Z. V. (1982). *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*. İstanbul: Enderun Yayınevi.
- Vico, G. (2007). *Yeni Bilim*. Ankara: Doğu Batı.